

**ՍԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅԿ
(ՀՅԹԻ)
ԱՂԱՆԱՅՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՕՅԳԵՆ ԲՅՈՒԳԵԻ
ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ
20-ԴԴ ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Գերմանիան Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ունեցել է բավականին մեծ թվով դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Գոյություն ունի տարածված տեսակետ, որ նրանք բոլորն էլ ունեցել են հստակ հակահայ միտվածություն և գործել են ի վնաս մեր ազգի: Սակայն արխիվային փաստաթղթերը գալիս են փաստելու, որ դա այդքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը, որ ոչ բոլորն են եղել այդպիսին: Եվ այդ անհատներից մեկն էլ Աղանայում գերմանական հյուպատոս Օյգեն Բյուզեն էր: Գուցե առաջին հայացքից նա շատ ջանասիրաբար հանդես չի եկել ի նպաստ հայերի, բայց միևնույն ժամանակ չպետք է մոռանալ, որ Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր ու չէր կարող (ու նաև չէր ուզում) կտրուկ քայլերի դիմել իր բարեկամ երկրի հպատակ ժողովուրդներից մեկի վիճակը բարելավելու համար: Վահագն Դադրյանը ևս խորհուրդ է տալիս գերծ մնալ միանշանակ գնահատականներից ու միակողմանի մոտեցումից: « ... Պետք է ոչ միայն բացառել գերմանացի պաշտոնյա անձանց և ծառայողների մի խմբի նման [հայահալած] ներգրավվածությունը, այլ նաև անհրաժեշտություն կա շեշտել և ներկայացնել նրանց դերը ցեղասպանությանն ընդդիմանալու գործում: Այս կատեգորիայի մեջ ներառված են գերմանացի հյուպատոսները, փոխհյուպատոսները, դեկավարները, հյուպատոսական գործակալները և նույնիսկ դեսպան՝ կոմս ֆոն Մետերնիխը, գեներալներ ֆոն Լոսովը և Կոեսենշթայնը, ինչպես նաև գնդապետ Շթանգեն: Այս մարդիկ հաճախ վտանգում էին իրենց պաշտոնը, առողջությունը և նույնիսկ կյանքը որպեսզի ... կանխեն, Թուրքիայի ներսում և ավելի ուշ՝ ռուսական Հայաստանի որոշ հատվածներում տեղի ունեցող կոտորածները, որոնք այդ ժամանակ օկուպացված էին թուրքական զորքերի կողմից: Պարտադիր չէ, որ նրանք լինեին հայասերներ. նրանք գերմանական պետության պարկեշտ ու աստվածավախ ծառաներ էին... Արժե այս գերմանացիներին անվանել անարգված մարդկության աներկյուղ ասպետներ»¹:

Աղանայի վիլայեթն ունեցել է զգալի թվով հայ բնակչություն, սակայն թվաքանակի մասին տեղեկությունները բավականին

հակասական են: 1922թ. տպագրված «Տարեցույց»-ում թեոդիկը կոտորածներից առաջ հայերի թիվը նշում է 137.000³, իսկ «Հայկական Հարց. Հանրագիտարանում» կարդում ենք 178.000²:

Այս վիլայեթի մասին արխիվային փաստաթղթերի մեծ մասի հեղինակը 1910թ. մայիսից մինչև 1918թ. հյուպատոսի գործառնություններն իրականացրած Օյզեն Բյուզեն է, որին Հիլմար Կայզերը որակում է որպես «Ադանայի եռանդուն բողոքող հյուպատոս»⁴: Ադանայի վիլայեթի հայ բնակչության տառապանքներն ուժգնանում են հատկապես 1915թ. մայիսից: Գերմանական հյուպատոս Բյուզեն հայերի նկատմամբ իրականացված բռնությունների մասին ահազանգում է դեսպանություն և միջամտելու նախաձեռնությամբ հանդես գալու առաջարկ է անում, սակայն դեսպան Վանզենհայմը պատրաստ և տրամադրված չէր հետևելու Բյուզեի նախաձեռնությանը: Նա պատասխանում է, որ «ցավալի, բայց որոշ տեսակետից նաև իրենց շահերի համար է ձեռնառու հայկական բնակչության հետապնդումը, և սահմանամերձ վիլայեթներում վերջին զարգացումների միջոցով, ինչպես օրինակ ապստամբությունը Վանում և այլ իրադարձություններ, կարելի է արդարացնել իշխանության բռնի գործողությունները երկրում: Այդ պատճառով դեսպանատունն առայժմ այս միջոցառումներին արգելք չի հանդիսանում»⁵:

Բյուզեի առաջին զեկույցներն ավելի շատ են աչքի ընկնում տարբեր աղբյուրների մեջբերմամբ: Հյուպատոսը մարտի 13-ին դեսպան Վանզենհայմին ուղղված իր նամակին կցում է իր երաշխավորայալի նամակը: Այստեղ նա, չվերցնելով վստահելիության ամբողջ պատասխանատվությունը, կարծիք է հայտնում, որ «գործը միանգամայն ճիշտ է ներկայացված»⁶: Իր հաջորդ հեռագրերից մեկով նա, կարծես թույլտվություն խնդրելով, հայտնում է, որ Սսի Հայոց կաթողիկոսը ցանկանում է հյուպատոսության և դեսպանության միջնորդությամբ Ջեյթունի իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հաղորդել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին: Իսկ երկու օր անց արդեն փոխանցում է տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ հայոց կաթողիկոսի ապրիլի 21-ի նամակը: Օրեր անց հյուպատոսը գրում է բառացիորեն հետևյալը. «Ես կարող եմ ամենահնազանդ ձևով կրկնել, որ հայերի ապստամբության հնարավորության համար բացակայում են բոլոր նախապայմանները»⁷:

Հետագա մի շարք այլ զեկուցագրերով ևս Բյուզեն մտահոգություն է հայտնում ստեղծված իրավիճակի մասին: Մասնավորապես, եթե մայիսի 18-ին հյուպատոսը փաստում է. «Ադանայի վիլայեթի ողջ հայ բնակչությունը կառավարության գործողությունների պատճառով մեծ վախի մեջ է: Հարյուրավոր ընտանիքներ արտաքսվել են, բանտերը լիքն են, և այսօր՝ վաղ առավոտյան, կրկին շատերին մահապատժի ենթարկեցին ... Հատկապես զգալիորեն տուժեց Գերմանական

արևելյան բանկը և խնդրեց ինձ կասեցնել հայերի արտաքսումը»⁸, ապա հունիսի 23-ի զեկույցում արդեն ընդգծում է, որ «Ադանայի վիլայեթում հայերի ապստամբություն չկա»⁹:

Սակայն Բյուզեի կողմից եղել են մահ այլ ոճի հաղորդագրություններ, այդ թվում մահ պաշտոնական գերմանական դիրքորոշման տառին համապատասխանող: Քանի որ մի քանի մահացների հյուպատոսների զեկույցներն ու մոտեցումները «ոչ դրականորեն» տարբերվում էին մյուսներից, մայիսի 31-ի ծանուցմամբ «Գեսպանը տեղեկացնում էր Էրզրումի, Մոսուլի, Հալեպի, Բաղդադի և Ադանայի հյուպատոսներին, որ օսմանյան կառավարությունը շարունակելու է իր միջոցառումները հայերի դեմ: Հայկական թերթերը և դպրոցները փակվելու են, հայոց լեզվով մամուլագրությունն արգելվելու է»: Սա կարծես մախագուշական ցուցում լինի, որպեսզի իրականացվելիք բռնությունների բնույթին հյուպատոսները ծանոթ լինեն ու առանձնապես չրոդոթեն դրանց դեմ: Իսկ հետևյալ մախագուշամբ դեսպան Վանգենհայմը պարզաբանում է դեսպանատան ելակետը՝ ակնարկելով գործել դրա շրջանակներում. «Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում մենք չենք կարող զանգվածային միջոցառումներին հիմնավորապես արգելք հանդիսանալ, այլ կարող ենք փորձել մեղմել իրենց ձևի մեջ»¹⁰:

Բյուզեն անդրադառնում է մահ հայկական լրտեսության մասին շրջանառվող լուրերին. «Նվազագույնն այնքանով, որքանով նկատի է առնվում Ադանայի իրադրությունը, հայկական լրտեսության կասկածներն անհիմն գրույցներ են: Այստեղ մահ գոյություն չունի ոչ մի գաղտնի կամ հեղափոխական հայկական միություն կամ մահա ռեկե բան: ... Ընդհանրապես Ադանայի հայերի համար պետք է ասել, որ մրանք, հաշվի առնելով կոպիտ վերաբերմունքը, որին պարբերաբար արժանացել և այժմ կրկին արժանանում են, հանդես են բերում բավականին չեզոք տրամադրություն: Պահանջել մրանցից ավելին ճիշտ չէր լինի»¹¹:

Ադանայի մահագում աքսորներին արգելք հանդիսանալու Բյուզեի ջանքերն ի դերն են ելնում: Հետագա շաբաթներին Բյուզեն և Նաթհանը (ԱՄՆ-ի հյուպատոսը) անընդհատ զեկույցում էին շարունակվող բնաջնջման և աքսորվողների տխուր ճակատագրի մասին: Միաժամանակ, գերմանական հյուպատոսն ընդգծում էր, որ հայերի ոչնչացումն իրականացվում է ծրագրավորված կերպով¹²:

Շարունակելով իր հիմնական գրելառճը՝ սեպտեմբերի 6-ին ուղարկած հեռագրում հյուպատոս Բյուզեն էլ ավելի աղաղակող փաստեր է արձանագրում. «Հայերի արտաքսումն ընդունում է ամենօրյա կոտորածների բնույթ: Վերջերս ժանդարմների կողմից Ուլու-Քշլայի մոտ յոթ հայեր են սպանվել: Այսօր ակամատեսներն ինձ հայտնեցին, որ օգոստոսի 20-ին Կեսարիայից հյուսիս 120 տղամարդիկ

Չորրումից իրենց ընտանիքների աչքի առջև սպանվել են, իսկ 62 երիտասարդ կանայք տարվել են»¹²։ Իսկ սեպտեմբերի 10-ին մա գրում է. «Բարձր Դռան կողմից կայսերական դեսպանությանը հայերի վերաբերյալ օգոստոսի 31-ին տված հաղորդումը (որը խեղաթյուրում էր իրականությունը) սոսկ մի անպատկառ խաբեություն է, որովհետև իշխանության մարմինները ... շարունակում են արտաքսումն՝ առանց դավանանքի խտրության։ Սպանված հայերի թիվն այստեղ, հավանաբար, անցնում է երիտթուրքերի 1909թ. կոտորածի (որտեղ, ի դեպ, մշվում է զոհերի 22.000-26.000 թիվը) զոհերի թվաքանակից»¹³։ Ավելին, մի քանի օր անց հղած հաջորդ իսկ հեռագրով խնդրում է հստակ պատասխանել իրեն, թե հույս կա՞ արդյոք չեղյալ հայտարարելու հայերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումների խստացումը։ Իսկ ահա հոկտեմբերի 1-ին հյուպատոսը կարծես վերջնական զնահատական է տալիս՝ «ամենուր և ցանկացած դեպքում պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական իշխանությունների վրա»¹⁵։

Հյուպատոս Օյզեն Բյուզեն, բնականաբար, ամմիջականորեն ենթակա էր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում դեսպան Հանս ֆոն Վանզենհայմին, որն ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում իր որոշ ենթակաների փոքրիշատե հայանպաստ քայլերին։ Ի պաշտոնե Վանզենհայմը կապող օղակ էր հանդիսանում Գերմանիայի իշխանությունների և հյուպատոսությունների միջև։ «1915թ. ապրիլին Վանզենհայմը բացահայտորեն տեղեկացնում էր Բեռլին, որ հայերի դրությունը այս կամ այն չափով անհուսալի էր և գերակա գերմանական շահերը պահանջում էին, որ կառավարությունը չմիջամտի»¹⁶։ Այսպիսին էր Գերմանիայի դեսպանի խորհուրդ-հորդորը սեփական իշխանություններին, ով Միացյալ Նահանգների դեսպան ազգությամբ հրեա Հենրի Մորգենթաուին հաճոյանալու համար (վերջինիս բնորոշմամբ) նրան ասել էր. «Ես կօգնեմ սիրոհատներին, բայց ես ոչինչ չեմ անի հայերի համար»¹⁷։ Իսկ Մորգենթաուի այն հարցին, թե ինչու չես կարող, որպես մարդկային արարած տեսնել, որ այդ մարդիկ իրավունք ունեն ապրելու, Վանզենհայմն առանց վարանելու պատասխանել էր. «... Ես չեմ միջամտի։ Մեր մպատակն այս պատերազմը հաղթելն է»¹⁸։

Այսպիսով, հյուպատոս Բյուզեն 1915թ. տեղի ունեցող կամ տեղի ունենալիք իրադարձություններին արձագանքել է հիմնականում երեք ձևով. ա) մշել է միայն փաստեր՝ առանց որևէ մեկնաբանության, բ) բերել է տվյալներ՝ վկայակոչելով մեկ այլ աղբյուր՝ երաշխավորելով դրա հավաստիությունը կամ դրական կարծիք հայտնելով հուսալիության վերաբերյալ, գ) ինքն անձամբ է փորձել միջամտել, արել է առաջարկներ, դիմել է խնդրանքներով՝ իրավիճակը շտկելու կամ առնվազն մեղմելու ակնկալիքով։ Նա իր վերադասներին հստակ տեղյակ է պահել իրերի ընթացքի և հնարավոր զարգացումների մասին՝

նույնիսկ դեմ գնալով իրավիճակն ավելի մեղմ ներկայացնելուն միտված վերջիններիս հրամաններին ու ջանքերին: Գերմանական հյուպատոսների և այլ պաշտոնյաների պահվածքն ու գործելակերպը հիմնականում պետք է վերագրել Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին, որն այն համոզմանն էր, որ իրենց միակ նպատակը Թուրքիային մինչև պատերազմի ավարտն իրենց կողմում պահելն է, անկախ նրանից, կմահանան հայերը, թե՛ ոչ¹⁹, և Թուրքիայում նրա գլխավոր ներկայացուցչի՝ դեսպան Վանզենհայմին ու նրանց կողմից որդեգրած քաղաքականությանը: 1915թ. հոկտեմբերի 25-ին Վանզենհայմի մահանալուց և Բոսֆորի ավին՝ Թերապիայի գերմանական ամառային դեսպանատան հողում թաղվելուց հետո Մորգենթաուն եզրափակում է. «Նա միակ մարդն էր և նրա կառավարությունը՝ միակ կառավարությունը, որը կարող էր կասեցնել այս սարսափները ... ազգի կոտորածը»²⁰:

Ադանայի գերմանական հյուպատոսը, եթե նույնիսկ սկզբնական շրջանում անտարբեր է եղել հայերի ճակատագրին, ապա աքսորի և ջարդերի ժամանակ նա աստիճանաբար փոխել է իր մոտեցումը և ծավալել է եթե ոչ հայանպաստ, ապա զոհե մարդասիրական գործունեություն:

HAYK MARTIROSYAN

(AGMI)

REPORTS OF THE GERMAN CONSUL OF ADANA EUGENE BUGÉ ON THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

During World War I Germany had fifteen consuls in the Ottoman Empire. One of them was the Consul of Adana, Eugene Buge, distinguished from other consuls by his non-Turk-oriented, unbiased reports and steps undertaken, whereas the Ambassador Wangenheim, focusing on "more important German interests", was insisting that Germany should not intervene. German authorities were ready to keep Turkey as an ally at any cost - even by not interfering or preventing genocide committed against a subordinate nation - till the end of the War, since Germany pursued only one goal - to win the War by all means.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Dadrian V.N., German Responsibility in the Armenian Genocide: a review of the historical evidence of German complicity. Watertown, 1996, էջ 16:
2. Թոռլիկ, «Ամենուն տարեցույցը», ԺԶ տարի, 1922, էջ 262:
3. «Հայկական Հարց. Հանրագիտարան», Եր., 1996, էջ 9:
4. Hilmar K., Die deutsche Diplomatie und der armenische Völkermord. *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus*, Fikret Adamr und Bernd Bonwetsch (Hg.), Wiesbaden, 2005, էջ 234:
5. Նույն տեղում, էջ 222-223:

6. Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen. 1986, էջ 32:
7. Der Völkermord an den Armeniern 1915-16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts. Wolfgang Gust (Hg.). Hamburg, 2005, էջ 124:
8. http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WcbStart_Dc?OpenFrameset
9. Deutschland und Armenien 1914-1918, նշվ. աշխ., էջ 88:
10. Hilmar K, Die deutsche Diplomatie, էջ 223:
11. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). Dokumente aus dem politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts. Zusammenstellt und eingeleitet von Prof. Dr. W. Mikaeljan. Jerevan, 2004, էջ 167-168:
12. Kaiser Hilmar, Die deutsche Diplomatie, նշվ. աշխ., էջ 226:
13. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). ..., էջ 201:
14. Deutschland und Armenien 1914-1918, նշվ. աշխ., էջ 151:
15. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). ..., էջ 210:
16. Vahakn N. Dadrian, The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 2005, էջ 269:
17. Նույն տեղում, էջ 270:
18. Նույն տեղում, էջ 271:
19. Der Völkermord an den Armeniern 1915-16 նշվ. աշխ., էջ 395:
20. Dadrian V.N., The History of the Armenian Genocide, նշվ. աշխ., էջ 271: Այս կարծիքի հետ չհամաձայնելն անհնար է, քեկուզ հաշվի առնելով, քե ինչպես է արտահայտվել Թալեաթը Գերմանիայի մասին գերմանական ռազմական կցորդ գնդապետ Օտտո ֆոն Լասովի ներկայությամբ. «Գերմանիան մեր հայրն է, մինչդեռ Ավստրիան՝ միայն հարևանը»: (էջ 269):